

УДК 159.923

Рудюк О. В.

ЕЛЕМЕНТИ СТРУКТУРНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ

У статті подано сучасний досвід психологічної інтерпретації особливостей і закономірностей функціонування смислової сфери особистості, а також розглянуто її основні змістовно-структурні і процесуально-динамічні характеристики.

Ключові слова: смислова сфера, особистісний смисл, смислові утворення, особистість.

В статті представлений сучасний досвід психологічної інтерпретації особливостей і закономірностей функціонування смислової сфери особистості, розглянуто її основні змістовно-структурні і процесуально-динамічні характеристики.

Ключевые слова: смысловая сфера, личностный смысл, смысловые образования, личность.

The article reflects the contemporary experience of psychological interpretation of specific features and patterns of an individual semantic sphere along with content-structure and process-dynamics characteristics.

Key words: semantic sphere, individual meaning, semantic structures, a personality.

Соціально-економічні і політичні трансформації останніх десятиліть, визначаючи актуальний стан суспільної динаміки, призвели до переоцінки значущості багатьох фундаментальних цінностей і викликали у суспільній свідомості ефект масового когнітивного дисонансу. Це закономірно екстраполюється у сферу індивідуального функціонування особистості в аспекті необхідності переосмислення свого місця у соціумі, прийняття на себе відповідальності за результати життєдіяльності, зміни соціальних стереотипів, асиміляції нових моделей ефективної поведінки тощо. Проте є очевидним, що невідповідність усталених уявлень і експектацій реальним змінам соціальної дійсності, необхідність преходу з однієї смисложиттєвої ситуації в іншу викликають у багатьох українців труднощі, а часто і нездатність інтегруватися у нову соціокультурну реальність, зниження смислової активності, що у підсумку виступає однією з основних детермінант психологічної деформації і деструктивної поведінки особистості.

Такий стан очевидно актуалізує соціальний, а відтак і науковий запит щодо розуміння особливостей і закономірностей функціонування смислової сфери особистості як інтегруючої інстанції, регулятивний потенціал якої забезпечує оптимальний баланс взаємодії із середовищем (соціумом), особливо в умовах відсутності стабільного і визначеного вектору соціокультурного розвитку. Враховуючи термінологічну невизначеність самого поняття смисл і відсутність комплексного підходу в дослідженні смислової сфери особистості у сучасній психологічній теорії, а також необхідність розвитку концептуального потенціалу смисложиттєвої проблематики в аспекті ефективної соціокультурної адаптації особистості, нами було зроблено спробу теоретичної верифікації цього конструкту, що дозволить в подальшому науково розробляти його в статусі самодостатньої психологічної категорії.

Пристаюючи до аналізу актуальної проблеми, зауважимо, що, незважаючи на достатню розробленість смисложиттєвої проблематики в зарубіжній психології і підвищення в останній час інтересу до смислової сфери особистості серед вітчизняних психологів, до цього часу питання психологічної природи зазначеного феномену є відкритим і надзвичайно актуальним. Усвідомлення недостатньої теоретичної і практичної розробленості проблеми, вирішення якої б відповідало потребам сучасного стану суспільства, може бути розглянуто як обґрунтування необхідності її вивчення, що власне і визначило мету статті.

Смисл – надзвичайно широке поняття, яке представлено в теоретико-концептуальному арсеналі багатьох гуманітарних наук: філософії, мовознавстві, соціології, культурології, психології. Багато дослідників проблеми смислу спільні у думці, що сьогодні цей феномен не лише недостатньо формалізований (не репрезентований на рівні усталеної дефініції), але і на описовому рівні існує висока варіативність сентенцій щодо його феноменологічної сутності. Крім того, смисл, виступаючи як одиниця аналізу певних положень і гіпотез, виконує функцію інтегруючого чинника різних наукових дисциплін і виступає міждисциплінарним поняттям. Власне це і є фасилітатором розвитку евристичного потенціалу цієї категорії на психологічному рівні її розробки. Тому логічно буде конкретизація психологічного змісту цього феномену і репрезентація його сутнісних характеристик у площині релевантних нашому дослідженню завдань. Не претендуючи на його вичерпний аналіз у трансдисциплінарному аспекті, спробуємо інтегрувати власне евристичні психологічні уявлення з цієї проблеми, які склалися у зарубіжній і вітчизняній психологічній науці.

Традиційно розробка смислової проблематики у західній психології відбувається в рамках двох основних течій: одна подає смисл як інтегральне утворення, інша – як похідний структурний елемент свідомості і діяльності [19].

Смисл як інтегральна основа особистості найбільш яскраво представлений у працях В. Франкла, Дж. Ройса, Р. Пауела, Ф. Фенікса, С. Мадді і Дж. Бугенталя. Весь обсяг визначень смислу в цьому річисти Д. Леонтьєв групує у три напрямки: смисл як життєва задача, смисл як інтерпретація життя і смисл як аспект інтеграції особистісної і соціальної дійсності.

Смисл як життєва задача представлений у теорії особистості В. Франкла. Як рушійна сила поведінки він постулює прагнення людини знайти і реалізувати смисл свого життя. Автор вважає, що «... для того, щоб жити і активно діяти, людина повинна вірити в смисл, яким наділені її вчинки» [13, с. 10]. Знаходження смислу – це питання не пізнання, а покликання. «Не людина ставить питання про смисл свого життя, а життя ставить це питання перед нею, і їй доводиться щоденно відповідати на нього – не словами, а діями» [19, с. 75].

В. Франкл вважає, що оволодіння і реалізація смислу виступають перед людиною як задача, на вирішення якої вона спрямовує всі свої зусилля, причому успіх у її вирішенні не гарантований, а невдача приводить до об'єктивних порушень особистісного розвитку [23].

Смисл як інтерпретація життя представлений канадським філософом і психологом Дж. Ройсом спільно з Р. Пауелом. Центральним психологічним поняттям їх теорії виступає особистісний смисл. Важливим моментом для розуміння теорії особистості Дж. Ройса і Р. Пауела є зв'язок смислу зі світоглядом людини. Шлях до оволодіння смислом пов'язаний, за Дж. Ройсом, з більш високим рівнем усвідомлення дійсності [19].

Смисл в аспекті інтеграції особистісної і соціальної дійсності представлений теоріями особистості Ф. Фенікса, С. Мадді і Дж. Бугенталя.

Так, Ф. Фенікс пов'язує сутність людини з її спрямованістю на здійснення смислу: «Людина – це істота, характерною особливістю якої є володіння смислами, а основною ціллю – їх реалізація. Усвідомлює вона це чи ні, але всі її прагнення направлені на розширення і поглиблення смислу» [19]. Тому очевидним є підвищення інтересу до проблеми смислу в західній психології особистості і психотерапії в 50–60 рр. минулого століття. Як пише Д. Леонтьєв, повоєнний світ «... став більш динамічним, більш розвинутим, багатшим, у людей в цьому світі стало більше вибору, більше можливостей і перспектив, проте – парадокс – люди почали відчувати дефіцит осмисленості свого існування» [13, с. 9]. У цьому з ним солідарний В. Франкл: «Поки життя осмислене, люди схильні розмірковувати і говорити про його смисл відносно мало. Але як тільки виникає його нестача або брак, проблема смислу починає відігравати важливу роль у свідомості і самовираженні особистості» [19, с. 74].

С. Мадді відводить смислу роль вищого інтегративного начала і вважає, що у людини існує вроджена потреба у його пошуку [19].

Смисли, на думку Дж. Бугенталя, похідні від нашого буття у світі. «Світ не забезпечує людину смислом автоматично, – каже він, – саме на людину лягає відповідальність за створення своїми діями осмисленості свого життя, і, як наслідок, – тривога за наслідки свого вибору» [19].

Дослідники, які визначають смисл як похідний структурний елемент свідомості і діяльності, вважають, що про смисл потрібно говорити у множині, розглядаючи його як невід'ємний структурний елемент механізмів функціонування свідомості і діяльності людини. «Людина влаштована так, що вона переробляє і створює смисли. Її сутністю є те, що вона не може не мати справи зі смислами і не вичерпувати їх з власного досвіду» [19, с. 82].

Таким чином, узагальнюючи основні ідеї зарубіжного досвіду розробки смислової проблематики, зазначимо, що смисл займає місце найважливішого інтегруючого елемента життєздійснення особистості. У перспективі реалізації власної лінії теоретичної верифікації цього поняття важливим є розуміння суб'єктно-діяльнісної природи зазначеного феномену, його детермінованості особистісною активністю. У більш ширшому контексті розуміння смислу як продукту і результату внутрішньої активності суб'єкта відкриває можливість не лише для його суб'єктивної експлікації на рівні індивідуальної свідомості, але і до об'єктивної формалізації на рівні науково-психологічних узагальнень.

У вітчизняній психології поняття смислу найбільш повно репрезентоване у працях Б. Братуся [5]; Л. Виготського [8]; О. Леонтьєва [11; 12]; Д. Леонтьєва [14]; С. Рубінштейна [18]. Більше того, із поняття смислу як елемента структури свідомості Л. Виготського і особистісного смислу О. Леонтьєва виріс цілий напрямок досліджень смислової сфери особистості (А. Асмолов [3]; Ф. Василюк [6]; Б. Вілюнас [7]; В. Столін [21]; Є. Суботський [22]; А. Хараш [24] та ін.).

Увага вітчизняної психології до явищ смислової сфери особистості була звернена у 70-ті роки минулого століття у зв'язку з розробкою на основі діяльнісного підходу системно-спрямованої концепції особистості, у якій як інструмент аналізу було використано поняття «особистісний смисл» (О. Леонтьєв).

Школою О. Леонт'єва були введені в актуальний словник психологічної науки поняття: смислоутворюючий мотив (О. Леонт'єв); смислове утворення (Є. Суботський); смислова цінність, смислова сфера особистості (Б. Братусь); смислова установка (А. Асмолов); конфліктний смисл і смисловий конструкт (В. Столін); смислова диспозиція, особистісна цінність, смислова структура, смислова система і смислові процеси (Д. Леонт'єв) тощо. Беручи до уваги багатомірність феномену смислу, Д. Леонт'єв взагалі пропонує замість поняття смисл, яке часто створює у дослідника ілюзію дискретності, одичності й однозначності, поняття смислової реальності або смислової тканини життєдіяльності [14, с. 441].

На теперішній час у науковому просторі вітчизняної психології сформувалось декілька напрямків дослідження смислової сфери: дослідження смислових утворень у дитини [22]; смислових установок як механізму стабілізації діяльності [3]; смислових утворень у рамках інтерсуб'єктного підходу, де особистість розглядається крізь призму комунікативних взаємодій [24]; смислового аспекту мотивації [17]; мотиваційно-смислових утворень у структурі спрямованості особистості [20]; смислової регуляції діяльності [15] тощо.

У низці досліджень було показано, що роль особистісно-смислової сфери у житті людини полягає у тому, що вона надає певної стійкості поведінці людини і дозволяє гнучко адаптуватися до змін умов життя і діяльності (Л. Анциферова [2]; Ф. Василюк [6]; Д. Леонт'єв [14] та ін.). Більше того, механізми смислової регуляції відіграють вирішальну роль у подоланні критичних життєвих ситуацій, що призводять до фрустрації базових потреб і загрози реалізації основних цінностей особистості (Б. Братусь [4]; Б. Зейгарник [9]; В. Ларічев [10]; Є. Мазур [15] та ін.).

Аналіз основних теоретичних та експериментальних досліджень смислової сфери показує, що смисл, з одного боку, розглядається як складова структури особистості, а з іншого – як фактор регуляції діяльності.

Структурна характеристика смислу розкривається у поняттях: особистісний смисл О. Леонт'єва [11]; відношення В. Мясіщева [16]; вищі утворення структури особистості Б. Анан'єва [1].

Регулятивний зміст смислу вивчається через трактування питання самовизначення людини як специфічного способу її існування у двох формах смислу у концепції С.Рубінштейна, [18]; повідної ролі процесу смислоутворення у подоланні особистістю критичних життєвих ситуацій у концепції Ф. Василюка, [6].

Саме у такому розумінні структурно-регулятивної сутності смислу закладений потужний емпірико-концептуальний потенціал його використання у сенсі вирішення актуальних завдань нашого дослідження.

В основі уявлень про смислову сферу особистості лежить введене О. Леонт'євим [12] поняття особистісного смислу. Принципове його значення полягає у тому, що воно виводить пояснення за межі індивідуальної свідомості, у площину реальної життєдіяльності суб'єкта [12, с. 348]. Особистісний смисл характеризує якраз суб'єктивність (пристрасність) відображення об'єктивного світу, зумовлену впливом попереднього досвіду, актуальних мотивів, потреб і настанов суб'єкта.

Характеристика особистісного смислу як пристрасної складової індивідуальної свідомості ґрунтується на уявленні про те, що «... смисл породжується не значенням, а життям» [11, с. 279].

Загальне трактування особистісного смислу дає підстави стверджувати, що структурні елементи особистості мають смислову природу.

Редукція усього розмаїття смислової сфери до одного лише особистісного смислу привела до появи значної кількості понять, які описують смислову феноменологію свідомості. Серед них виділяється поняття «смислові утворення» як найбільш представлене у більшості досліджень [5; 11; 14; 17; 22].

Проблема вивчення смислових утворень особистості не є новою для психології і на сучасному етапі її розвитку досить ретельно дослідженою. Однак відсутність цілісного уявлення про їх регулятивну функцію виступає гальмівним чинником реалізації експериментальних досліджень у різноманітних ділянках психології.

На сьогодні весь спектр прояву смислової феноменології може бути описаний за допомогою таких смислових утворень: особистісного смислу, смислового конструкту, смислової установки, смислової диспозиції, мотиву й особистісної цінності [14]. При всіх відмінностях характеру і функціональних проявів усі перелічені структури тісно пов'язані між собою.

Особистісний смисл об'єктів і явищ дійсності – це характеристика, яку вони набувають, будучи презентовані суб'єкту в образі. Особистісний смисл не збігається з життєвим смислом. Життєвий смисл – це об'єктивна характеристика відношення об'єктів і явищ дійсності до життєдіяльності суб'єкта, а особистісний смисл – це форма суб'єктивного відображення цього відношення у свідомості суб'єкта, у його образі світу.

Смислова установка – це складова виконавчих механізмів діяльності, яка відображає у собі життєвий смисл об'єктів і явищ дійсності і проявляється у різних формах впливу на протікання актуальної

діяльності. Особистісні смисли і смислова установка доповнюють одне одного в цілісній регуляції діяльності. Проте слід зазначити, що смислові установки впливають лише на спрямованість протікання пізнавальних процесів, вони не приймають «форм, характерних для змісту свідомості» [14, с. 106], у той час як особистісні смисли визначають особливості презентації конкретних образів і їх окремих характеристик. За феноменологічними проявами особистісного смислу і смислової установки в конкретній ситуації можуть стояти різні смислові структури більш вищого порядку – мотиви актуальної діяльності, смислові диспозиції і смислові конструкти.

Мотив визначається як «предмет, який включений у систему реалізації відношення «суб'єкт – світ» і набуває у цій системі властивість спонукати і направляти діяльність суб'єкта» [14, с. 193]. Ця властивість не закладена в самому предметі, вона зумовлена включенням у системи смислових зв'язків. Смислоутворюючий мотив задається його зв'язком не з однією, а з цілою низкою потреб. Мотив виступає як ситуативна смислова структура, на основі якої будується вся система смислової регуляції окремо взятої діяльності.

Смислові диспозиції виступають формою фіксації відношення суб'єкта до об'єктів і явищ дійсності, яке визначається роллю і місцем цих об'єктів і явищ у життєдіяльності людини. У смислових диспозиціях можна виділити змістову сторону, яка описується поняттям відношення, і динамічну, яка описується поняттям фіксованої смислової установки. Смислові диспозиції виступають механізмом надситуативної активності, виходу діяльності за межі ситуативних вимог на новий рівень, тобто фактично зміни діяльності, що можливо завдяки позаситуативному характеру смислових диспозицій.

Поняття смислового конструкту вперше було введено у роботах В. Століна і М. Кальвіньо [21]. Їм вдалося експериментально показати зв'язок між особистісним смислом конкретних значущих об'єктів і явищ, представлених відповідними поняттями, і оцінкою цих понять за індивідуально-специфічними значущими категоріальними шкалами. Смислові конструкти дозволяють об'єднати об'єкти і явища в класи не за загальною об'єктивною ознакою, а за схожою особистісно-смисловою властивістю. Вони виступають стійкими, інваріантними і транситуативними утвореннями, тобто смисл будь-якого явища чи об'єкта так чи інакше визначається його оцінкою за смисловими конструктами. По суті, мова йде про «емоційні коди» (Е. Артемьева), які відображають значущі властивості явища чи об'єкта на рівні глибинних структур образу світу. Смислові конструкти відрізняються від мотивів і смислових диспозицій більшою узагальненістю і тіснішим зв'язком з особистісними цінностями.

Особистісні цінності, за Д. Леонтьєвим, належать до вищого рівня організації смислової сфери особистості і виступають стійким «джерелом смислоутворення, автономним щодо конкретних ситуацій взаємодії суб'єкта зі світом» [14, с. 233]. Вони представляють собою узагальнені відношення зі світом, перероблені сукупним досвідом соціальної групи, і володіють високим ступенем стабільності.

Розглянувши структурні елементи організації смислової сфери особистості, перейдемо до аналізу їх динамічних характеристик.

Рух системи відношень людини зі світом упродовж життя відображається в більш або менш адекватних змінах системи смислів, причому динаміка і розвиток смислових структур відбувається як у площині діяльнісного перетворення дійсності, так і на рівні окремої особистості. Лейтлінія нашого дослідження передбачає розгляд процесуально-динамічних характеристик смислової сфери, що дозволить наблизитися до розуміння механізмів трансформації смислових структур особистості, особливо в ситуації розбалансування процесів її соціокультурної інтеграції.

Д. Леонтьєв виділяє три види таких механізмів: смислоутворення, смислоусвідомлення і смислосуб'єктивність [14].

Процеси смислоутворення на сьогодні вже достатньо добре вивчені. Традиційне поняття смислоутворення було дещо розширене Д. Леонтьєвим. Якщо О. Леонтьєв [11] розглядав його як процес, який відбувається в системі «мотив – ціль» або «мотив – умови», а Б. Братусь [4] – як процес, що відображає ієрархічні відношення між мотивами різного ступеня спільності, то Д. Леонтьєв розуміє смислоутворення як процес підключення нових об'єктів до системи смислових зв'язків.

Як відомо, смисл об'єкту або явища не тотожний його абстрактній значущості, а завжди містить вказівку на конкретне місце, яке займає цей об'єкт або явище в системі життєвих відношень суб'єкта. З цього приводу Д. Леонтьєв говорить, що «суть смислоутворення полягає у встановленні смислового зв'язку між об'єктом і явищем, з одного боку, і єдиною системою життєвих відношень, які регулюють життєдіяльність суб'єкта, – з іншого» [14]. Така система виступає як єдність, але й у той же час вона досить розгалужена на автономні підсистеми. Однак у тих випадках, коли об'єкт або явище, які володіють смислом, включається в нові підсистеми життєвих відношень і встановлює з ними нові смислові зв'язки, його смисл ускладнюється і навіть змінюється.

Смислоутворення можна визначити як процес поширення смислу від провідних, «ядерних» смислових структур до часткових, периферичних, похідних у конкретній ситуації актуальної діяльності. Це

і опрідмечування актуальних потреб, у результаті якого предмет стає мотивом діяльності, набуваючи відповідного смислу. Це і процеси ситуативного розвитку мотивації, у яких формується система смислової регуляції діяльності. Це і забарвлення у свідомості особистісним смислом різних фрагментів образу світу. Смислоутворення характеризується тим, що в ньому відбувається не змістовна трансформація смислів, а лише розширення мережі смислових зв'язків за рахунок підключення до неї нових елементів.

Смислоусвідомлення як різновид динаміки смислових процесів породжується роботою їх усвідомлення. Необхідно розділити у його структурі два принципово різних процеси: усвідомлення смислових структур і усвідомлення смислових зв'язків. У першому випадку мова йде про констатацію суб'єктом присутності в структурі регуляції життєдіяльності певних смислових структур – мотивів, диспозицій та ін. Таке усвідомлення може виступати результатом інтроспекції або використання спеціальних прийомів психологічного впливу. Сам факт усвідомлення смислових структур не веде до їх трансформації, а лише відкриває потенційні можливості для перебудови суб'єктом своїх відношень зі світом.

Процес усвідомлення смислових зв'язків – це рефлексивна робота свідомості, яка полягає у вирішенні особливої задачі – «задачі на смисл», на відкриття смислу [12, с. 184]. Задача на смисл є «задача на життя», це задача визначення місця об'єкта або явища в життєдіяльності суб'єкта. Вона може ставитися щодо власних дій, а також щодо об'єктів, явищ і подій. Усвідомлювати смисл явищ і подій – означає включити їх у систему смислових зв'язків життєвого світу суб'єкта, бачити їх унікальне, особливе і разом з тим об'єктивне місце у власній життєдіяльності. Для усвідомлення смислу потрібна певна робота, але навіть максимальна повнота контексту осмислення не гарантує його адекватності і безпомилковості.

Смислосбудівництво – третій, якісно відмінний від двох описаних вище, різновид процесів смислової динаміки. І смислоутворення, і смислоусвідомлення можуть забезпечувати розвиток смислової структури до того часу, поки немає потреби у здійсненні радикальної смислової перебудови особистості. Подібна перебудова забезпечується процесами особливого роду – смислосбудівництвом.

Процеси смислосбудівництва можуть породжуватися трьома класами ситуацій: критичними життєвими ситуаціями, ситуаціями взаємодії із смисловим світом іншої особистості, ситуаціями впливу мистецтва на особистість [4, с. 262–270]. Смислові перебудови в критичних ситуаціях абсолютно необхідні. Смислові трансформації під впливом мистецтва не є актуально необхідними, але імунізують і озброюють особистість механізмами подолання реальних криз у майбутньому. Ситуації спілкування займають проміжне положення. З одного боку, вони не мають такої жорсткої необхідності, як критичні життєві ситуації, а з іншого – не передбачають щодо себе такої свободи, як контакти з мистецтвом. Людині доводиться погоджувати своє світосприйняття зі смисловою перспективою інших, тобто долати вихідну егоцентричну смислову перспективу [14].

Невідповідність усталених уявлень і експектацій особистості реальним змінам соціальної дійсності, детермінованим соціально-економічними і політичними трансформаціями, – з одного боку, і брак концептуальних засобів і, перш за все понять, за допомогою яких дослідники могли б цілісно охопити аналізом феноменологію особистісного функціонування в умовах соціокультурної невизначеності, – з іншого, спонукали нас до розвитку евристичного потенціалу поняття смислу.

На підставі теоретичного аналізу було здійснено конкретизацію психологічного змісту цього феномену і репрезентовано його сутнісні характеристики, що в кінцевому підсумку призвело до розуміння його системоутворюючої функції у процесах особистісної саморегуляції і адаптації. Виступаючи компонентами більш складної системи – особистості, смислові утворення самі представляють систему, організовану в певній ієрархічній послідовності, яка відображає процеси особистісного розвитку і функціонування на різних етапах і в різних умовах життєдіяльності.

Насамкінець зауважимо, що система особистісних смислів лежить на перетині основних сфер функціонування особистості як психологічного органу людини, відповідно її організація повинна відображати онтологічну складність всієї структури людської життєдіяльності.

Список використаних джерел:

1. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды / Б. Г. Ананьев. – М.: Педагогика, 1980. – Т. 2. – 288 с.
2. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15. – № 1. – С. 3–18.
3. Асмолов А. Г. Деятельность и установка / А. Г. Асмолов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 151 с.
4. Братусь Б. С. Аномалии личности / Б. С. Братусь. – М.: Мысль, 1988. – 301 с.
5. Братусь Б. С. Личностные смыслы по А. Н. Леонтьеву и проблема вертикали сознания / Б. С. Братусь // Традиции и перспективы деятельностного подхода в психологии: школа А. Н. Леонтьева / под ред. А. Е. Войскунского, А. Н. Ждан, О. К. Тихомирова. – М.: Смысл, 1999. – С. 284–298.
6. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф. Е. Василюк. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200 с.

7. Вилюнас В. К. Психологически механизмы мотивации человека / В.К. Вилюнас. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 285 с.
8. Выготский Л. С. Собрание сочинений: в 6 т. Т.3. История развития высших психических функций / Л. С. Выготский. – М.: Педагогика, 1984. – 400 с.
9. Зейгарник Б. В. Очерки по психологии аномального развития / Б. В. Зейгарник, Б. С. Братусь. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 169 с.
10. Ларичев В. П. Превентивная аксиопсихокоррекция личностных нарушений при переживании состояния эмоционального кризиса / В. П. Ларичев // Проблемы профилактики и реабилитации в суицидологии. – М., 1984. – С. 183–192.
11. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
12. Леонтьев А. Н. Избранные психологические труды: в 2-х т. Т. 1. / А. Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983. – 391 с.
13. Леонтьев Д. А. Виктор Франкл в борьбе за смысл: вступит. стат. к кн. / Д. А. Леонтьев // Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – С. 5–22.
14. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – 2-е, испр. изд. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.
15. Мазур Е. С. Смысловая регуляция деятельности: дис. ... канд. психол. наук / Е. С. Мазур. – М., 1983. – 214 с.
16. Мясищев В. Н. Психология отношений / В. Н. Мясищев. – М.: Ин-т практ. психологии, 1995. – 356 с.
17. Насиновская Е. Е. Методы изучения мотивации личности / Е. Е. Насиновская. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 80 с.
18. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2000. – 705 с.
19. Современный человек: цели, ценности, идеалы // Реферативный сборник. – Вып. 1. – М.: Социс, 1988. – 114 с.
20. Сосновский Б. А. Мотивационно-смысловые образования в психологической структуре направленности личности: дис. ... доктора психол. наук / Б. А. Сосновский. – М., 1992. – 289 с.
21. Столин В. В. Личностный смысл: строение и форма существования в сознании / В. В. Столин, М. Кальвиньо // Вестн. Моск. ун-та. – 1982. – № 3. – С. 38–47. – (Серия 14. Психология).
22. Субботский Е. В. Изучение у ребёнка смысловых образований / Е. В. Субботский // Вестн. Моск. ун-та. – № 1. – 1977. – С. 62–72. – (Серия 14. Психология).
23. Франкл В. Поиск смысла жизни и логотерапия / В. Франкл // Психология личности. Тексты. – М., 1982. – С. 118–126.
24. Хараш А. У. Смысловая структура публичного выступления / А. У. Хараш // Вопросы психологии. – 1976. – № 4. – С. 84–95.